

Izzat YULDASHEV,
O'zDSMI "Folklor va etnografiya" kafedrası
katta o'qituvchisi,
san'atshunoslik fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

XORAZM MAHALLIY MUSIQA SAN'ATI PROFESSIONALIZATSIYASIGA ISLOM MADANIYATINING TA'SIRI

Annotatsiya. Ushbu maqolada islom madaniyatining Markaziy Osiyo xalqlari mahalliy musiqa madaniyatiga, shu jumladan, Xorazm mahalliy musiqa san'atiga uyg'unlashuvi ochib berilgan holda, Xorazm hududiga xos musiqiy kasbiylik va an'anaviylik xususiyatlari ko'payishiga, musiqiy janrlararo integratsiyasi kengayishiga, mahalliy-musiqiy uslub va janrlar tasniflanishiga ta'siri ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: musiqa, Islom madaniyati, ijrochilik, maqom, suvora, doston.

Аннотация. В данной статье раскрывается интеграция исламской культуры в местную музыкальную культуру народов Центральной Азии, включая местное музыкальное искусство Хорезма, и научно обосновывается её влияние на развитие музыкального профессионализма и традиционных особенностей, характерных для Хорезмского региона, расширение межжанровой интеграции в музыке, а также классификацию местных музыкальных стилей и жанров.

Ключевые слова: музыка, исламская культура, исполнение, маком, сувора, дoston.

Abstract. This article reveals the integration of Islamic culture into the local musical culture of the peoples of Central Asia, including the local musical art of Khorezm, and scientifically substantiates its influence on the development of musical professionalism and traditional features characteristic of the Khorezm region, the expansion of inter-genre integration in music, as well as the classification of local musical styles and genres.

Keywords: music, Islamic culture, performance, maqom, suvora, epic.

Ayrim tadqiqotchilar Eron va turkiy xalqlar musiqasi va qo'shiqchilik san'atining vujudga kelishiga diniy qo'shiq ijrochiligi ta'sir etganini urg'u berishadi [6; 11]. Ammo Yaqin Sharq va Markaziy Osiyodagi turkiy xalqlarning mahalliy musiqa an'analari eramizdan avvalgi davrlarda dastlab otashparastlik, tangrichilik va shamanizm, buddizm, zardushtiylik, moniylik va nasroniylik kabi dinlarga mansub shaxslar faoliyatida kuzatilgan edi. Aytish kerakki, Xorazm hududi qadimdan Markaziy Osiyoda madaniy integratsiya markazlaridan biri bo'lgani sababli, u yerda xalqning o'zi tushuna oladigan

otashparastligi, tangrichiligi va zardushtiyiligi e'tiqodi amal qilingan. Xorazmda islom madaniyati yoyilgandan so'ng, "xalq islomchiligi" (islom ulamolari madaniyati va bilimlaridan farqlanadigan) maishiy hayotida, shu jumladan, mahalliy musiqa an'analari namoyon bo'ladi. Keyinchalik, Xorazmda islomni ilmiy o'rganish, ilohiyot tariqatini egallash ko'payishi sababli, mahalliy musiqa madaniyatida musiqiy janrlararo integratsiya kuchayishi bilan birga, ilohiyot ilmi namoyondalari tomonidan musiqiy uslublar va janrlarning tasniflanishi ortadi. Biroq, aytish kerakki, islom zuhuri ushbu mintaqalarga keng

Musiq

yoyilgach, islomiy sivilizatsiya turli dinlarga mansub musiqiy ijodkor va ijrochilarning musiqiy merosini rad etmadi, balki butun mahalliy musiq merosi va an'analari ilm-fan va islomiy g'oya bilan boyitilishi yuzaga keldi.

Shu o'rinda, Musiqashunos R.Yunusov: *"O'z vaqtida "O'n ikki maqom" tizimi musiq ilm-fanida islom tamadduni ko'rinishlaridan biri bo'lgan deyishimiz mumkin"*, deya ta'kidlaydi [10, 19-b]. Ma'lumki, eramizning I–III asrlar davomida Markaziy Osiyoda mahalliy musiq an'analari kasbiy (professional) amaliyot darajasiga chiqadi, ammo ushbu musiqiy kasbiylik xuddi shu davrdan boshlab, bir shakldan boshqa shaklga rivojlanishning dastlabki bosqichi sifatida namoyon bo'lgan edi. Keyingi bosqichda kechadigan musiqiy kasbiylik rivojlanish (professionalizatsiya) bosqichlari aynan islom zuhuri Markaziy Osiyoga kirib kelgandan so'ng amal qiladi. Qayd etish lozimki, Markaziy Osiyo va musulmon Sharqi miqyosida kechgan islom sivilizatsiyasi turkiy xalqlar mahalliy musiq an'alarini, shu jumladan, Xorazm mahalliy musiq uslublari, hududiy ijro yo'llari va janrlarini professional-kompetensial darajada rivojlantiradi, tasnifiy jihatdan tartiblashtiradi.

Ta'kidlash lozimki, tasavvufiy hamda diniy-falsafiy qarashlarning musiq bilan butunlashuvi sababli, musulmon Sharqida mahalliy musiq amaliyotining badiiy-estetik tartiblashuvini kuchaytiradi. Sharq badiiy-estetik va falsafiy tafakkuri ham tasavvufning musiq bilan yaxlitlashuvini ifodalaydi [1, 21–23-bb.]. Xorazm mahalliy musiq an'alarida islom g'oyalari, diniy-estetik didi semantik ifodalashning yangicha uslublari sifatida rivojlantiriladi. O'lmas Rasulov maqomlardagi "O" (Xorazmda asosan "O" va "A" xarflari cho'ziqligi amal qiladi), "U", "I" harflari bilan ovoyni ishlatish keng tarqalganini ishora etgan holda, "o" (yozuvda alif maqsur) Alloh so'zining bosh harfi bo'lgani sababli, ushbu harfi cho'zimini o'z mahrajiga yetkazib aytish professional ijro sifatida e'tibor qaratilishini ta'kidlaydi [7, 101–103-bb.].

Yaqin Sharq va musulmon Sharqida antik davr yunon ilm-fani va madaniyati merosi islom sivilizatsiyasi va musulmon renessansi ta'sirida saqlab qolinadi. Shu jumladan, yunonlarning musiq ilmiga oid merosi musulmon sharqi mahalliy musiq an'analari va ilmiga uyg'unlashuvi yuzaga keladi. San'atshunos I. Rajabov Yahyo bin Ali Yahyo Mansurning (v. 912-y.) musiqaga doir asarini tahlil etishiga

qaraganda, arab va boshqa musulmon Sharqi xalqlarida yunon musiq nazariyasi ta'sir ko'rsatmasidan ilgari yerli xalqlarning o'z musiqiy nazazriyalari ham bo'lgan ekan [13, 20-b]. Yuqoridagi mulohazalarni tahlil etishdan oldin san'atshunos Is'hoq Rajabovning quyidagi ta'kidlarini qayd etish muhim: *"Maqom so'zi kuylarning lad hamda tonallik tushunchalari bilan bog'liq ekan, ularning yuzaga kelish tarixi qadim zamonlarga, kasbiy musiq paydo bo'lgan davrlarga borib taqaladi. Maqomlarning kuy-ohanglari har bir xalqning o'ziga xos musiq boyliklari zaminida, san'atchi sozanda, xonanda va bastakorlar tomonidan uzoq tarixiy-madaniy taraqqiyot jarayonida yuzaga kelgan"* [13, 20-b]. Ammo islom sivilizatsiyasi keng yoyilgach, maqomlarni rivojlantirib kelgan sozanda, xonanda va bastakorlar asosan ilohiyot tariqatlarini qabul qilgan so'fiylar va tasavvuf ilmiga aloqador shaxslar bo'lganga o'xshaydi.

Ilmi advorda doira usulining doimiy takroriyliqi, aylanib kelishi tasavvufiy qarashlaridagi Haqiqatga yetishish uchun vaqt va samoning uzluksizligi edi. Advor – doiraning ko'pligi [4, 39-b]. Ilmi advor Markaziy Osiyo xalqlari mahalliy maqomlarini tartiblashtirishda, kasbiy rivojlantirishda muhim rol o'ynagan edi. Shu o'rinda, Musiqashunos O. Ibrohimov: *"... musiqaning, shu jumladan, maqomlarning ilmu amali bilan asosan tariqat doirasida bo'lgan so'fiylar yoki har holda tasavvufga aloqador (tasavvuf g'oyalarini "qabul etgan" mutasavvuf) shaxslar shug'ullanib kelganlar"* – deya ta'kidlagan edi [2, 18-b]. Raxmatjon Qurbonov esa: *"Soz san'atining Suvora janri, tasavvuf, ya'ni so'fiylik oqimining musiq san'atidagi ko'rinishidir"* – degan edi [9, 44-b].

Islom madaniyatidan yetishib chiqqan mashhur insonlar, ma'naviy-axloqiy ideallar turkiy xalqlarning mahalliy musiq aytim matnlarida tilga olinishi kuchayadi. Markaziy Osiyo xalqlari mahalliy musiq an'alarida, shu jumladan, Xorazm baxshichilik san'atida axloqiy va tarbiyaviy g'oyalar payg'ambar va sahobalar hayoti bilan bog'liq voqeliklar va ba'zida ma'naviy-axloqiy ideallashtirilgan fenomenlar (mashhur shaxslar) badiiy obrazlar sifatida talqin etiladi. Professor B. Matyoqubov: *"Me'rojomadagi Muhammad payg'ambarning oti al Buroq, Hazrat Alining oti Duldul, Rustami dostonning oti Raxsh, "Alpomish" dostonidagi Boychibor, Go'ro'g'lining oti G'irotlarning timsolida o'z aksini topgan. Buning natijasida "Rakba'ni"*

(*Rakb-otlik*) va "*Suvora*" (*Suvoriy-chavandoz*) nomli ashula turkumlarining kelib chiqishiga zamin yaratilganini ehtimol qilish mumkin" – deya ta'kidlaydi [3, 9-b]. Xorazm doston ijrochiligidagi Islom dunyosida yetishib chiqqan shaxslarning oti obrazi musiqiy estetizatsiya sifatida kuy-ohanglarba'zida o'rta temp-ritmda, ba'zida temp-ritmi yuqorilatishi asosida ifoda etiladi. Musiqashunos B. Matyoqubov shunday degan edi: "*Islom dini, xususan Qur'oni Karim negizida shariat asoslarini targ'ibot qiluvchi har xil qissalar, doston va dostonisifat nomalardan: "Me'rojnom", "Sultonboboning me'roji", "Bobo Ravshan", "Payg'ambar hikoyati", "Yusuf va Zulayxo", "Kiyiknom" kabi musiqiy jihatdan boy dostonlar yaratilib keng tarqalgan*" [3, 9-b]. Xorazm doston ijrochiligidagi baxshilarning islom madaniyatiga xos axloqiy-didaktik mazmun va nasihatomuz so'z matnlari yaxlitlashuvi musiqiy-estetik va badiiy-ijodiy tarzda tizimlashtiriladi.

Xorazm mahalliy musiqa an'analarida maqom va suvoralar asosan tasavvufiy g'oyalarga asoslangan she'r va aytim uslublarga ega. Aytish kerakki, Xorazm baxshichilik san'atida doston va aytimlar tasavvufning ayrim xususiyatlari bilan boyitilgan edi. Ammo tasavvufiy g'oyalarning musiqa matnini tartiblashtirish funksiyasi ko'proq Xorazm mahalliy maqomlarining doston ijrochiligiga integratsiyasi bo'lgani sababli, musiqiy jumlar tartiblanishi ko'proq boshqa musiqiy janrlar asosida bilvosita ta'sir etgani doston kuy-ohanglarida seziladi.

Qayd etish kerakki, islomiy tamaddunlashuvning Markaziy Osiyo xalqlari madaniyati va elitar madaniyatiga, shu jumladan, mahalliy musiqa madaniyatiga (tub sifatli darajada) ta'siri ikkita davrni o'z ichiga oladi: birinchisi, IX–XII asrlar; ikkinchisi esa, XIV–XVI asrlar renessans davrlaridir.

Xorazmda islom sivilizatsiyasining ilk ta'siri Afrig'iylar sulolasi hukmron bo'lgan davrda amal qilgan edi. Ayniqsa, afrig'iylar sulola vakili shoh Ma'mun Xorazmda ilm va madaniyatni rivojlantirish uchun akademiya tashkil etgani muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu akademiya butun musulmon Sharqi va Markaziy Osiyo ilm-fani va madaniyatining muhim markazlardan biri edi. XIV–XVI asrlar (ya'ni keyingi davr) Xorazm ilm-fani va madaniyati rivojlanishi ko'proq Markaziy Osiyo, Yaqin Sharq, Hindiston va boshqa sivilizatsion hududlar miqyosidagi fanniy va madaniy integratsiya ta'sirida (dominantligida) kechdi. Islom zuhuri Markaziy

Osiyoga yoyilgandan so'ng, u yerdagi mahalliy musiqa amaliyoti va an'analarida qo'llaniladigan atamalar arab tilida qo'llanilishiga muhim omillardan biri edi.

Musiqiy manbahunos Z. Oripov Sharq musiqashunosligida arabcha atamalarning tanlanish tamoyillari va ularning turlari bo'yicha tadqiq etgan edi [12, 151–174-bb.]. Arab tilida kiritilgan atamalar bilan bir shakldan boshqa shakllga murakkablashayotgan musiqa amaliyoti uchun kiritilishi sababli, ilmiy ratsional qarashlarning mahalliy musiqa madaniyatiga uyg'unlashuvi rivojlanish sifatida namoyon bo'ldi.

Ta'kidlash kerakki, O'rta asrlar Yaqin Sharq va Markaziy Osiyoda islom madaniyatining etnomadaniy qadriyatlar bilan uyg'unlashuvi mahalliy musiqiy madaniyatlarga badiiy-estetik va maishiy-madaniy ta'sirini kuchaytirgan edi. Musiqashunos Sh. Matyoqubov Markaziy Osiyo musiqa ilmi rivojlanishini uch uslubiy yo'nalishlar asosida kechganini ta'kidlaydi: birinchisi, Antik davr Yunon olimlari va ularning o'rta asr peripatetik izdoshlari tomonidan davom ettirilgan ilmiy ratsionalistik yo'nalish; ikkinchisi, muayyan bir ijodiy uslublarga asoslanadigan amaliy-empirik yo'nalish; keyingisi esa, Qur'oni Karim, hadislar, shariat arkonlari va tasavvuf g'oyalari bilan bog'liq diniy-ma'naviy yo'nalish [5, 16-b]. Shuni ta'kidlash lozimki, O'rta asrlarda Yaqin Sharq va Markaziy Osiyoda iste'molda bo'lgan yunon faylasuflarining musiqa ilmiga oid qarashlari va Sharq peripatetiklari ilmiy ratsionalizmining musiqa uslublarga, amaliy-empirik yo'nalishlarga, islomiy madaniyat va tasavvufiy g'oyalarga yaxlitlashuvi, tizimlashuvi amal qiladi. Bunday tizimlashuv keyinchalik XIV–XVI asrlar Markaziy Osiyo va Xuroson hududlariga xoslangan musiqiy ilm va musiqiy-amaliy jarayonlarning klassifikatsion darajada professionalizatsiyasini ta'minlaydi. Natijada, Markaziy Osiyo va Xurosondagi mahalliy musiqiy uslublari, turli janr va cholg'u san'atlari bilan bog'liq ijrochilik amaliyotlari xilma-xillashuvi va uning kasbiylik (professionallik) xususiyatlari ortib boradi.

Xorazmda baxshichilik va suvora ijrochilik an'analariga islomiy g'oya va qarashlar uyg'unlashuvi sababli, ushbu har ikkala musiqiy janr uslublari Dutor maqomlari ijrochilik an'analariga ta'sir etadi. Xorazm maishiy-madaniy hayotida xalq islomchiligi ham mahalliy musiqa madaniyatiga, shu jumladan, Dutor maqomlari ijrochilik an'analariga ham ta'sir etgan.

Musiqashunos Rustam Boltayev Xorazmdagi “Dutor maqomlari”ni boshqa maqomlar bilan farqli va o‘xshash tomonlarini qayd etib, “Dutor maqomlari”dagi “Zihiy Nazzora” qismiga alohida to‘xtalib o‘tadi: “Zihiy Nazzora so‘zlarining lug‘aviy ma‘nosi ham Alloh Taolaga hamdu sanolar deydigan ma‘nolarga yaqin turadi (Zihiy-ofarin, Nazzora-nazar qiluvchi Allohning sifati)” [8, 141-b].

Muxtasar qilib aytgan, Islom madaniyati Xorazm mahalliy musiqa san‘ati ijrochilari va ustalariga diniy-axloqiy va didaktik tarzda ta‘sir etgani sababli, xalq orasida ijtimoiy-axloqiy, ma‘naviy-tarbiyaviy mas‘uliyat hissi mahalliy musiqiy professionalizatsiyasi

bilan yaxlitlashadi. Shu bilan birga, Xorazm mahalliy musiqa san‘ati ilmining nazariy va ilmiy o‘rganish uslublari yuzaga kelishini, ijro uslublari jihatidan xilma-xillashtirishini, musiqiy-ijroviy yo‘nalishlar tasniflanishini, bosh g‘oyaviy mazmun-mohiyatning badiiy-estetik tomonlama boyitilishini islom sivilizatsiyasi va musulmon renessansi ta‘siridagi tasavvur etib bo‘lmaydi. Qolaversa, Xorazm mahalliy musiqa uslublari va janrlarining kuy-ohang matni va jumla tartiblanishi va usul jihatidan muayyan maqsad va vazifalar qo‘llash tartibi, rejalanihi aks etishi bilan birga, aytim so‘zlarining kuy-ohanglarga maqsadli joylashuvi ham amal qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Asqar F. Musiq va inson ma‘naviyati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2000. – 96 b.
2. Ibrohimov O. Maqomlar semantikasi. Monografiya. – Toshkent: Elnur-print, 2023. – 226 b.
3. Matyoqubov B. Xorazm doston ijrochiligining zarxat sahifalari. Risola. – Toshkent: Xorazm, 1999. – 52 b.
4. Matyoqubov O. Maqomot. Monografiya. – Toshkent: Musiq, 2004. – 400 b.
5. Matyoqubov Sh. An‘naviy ijrochilik san‘ati tarixi. Qo‘llanma. – Toshkent: Musiq, 2015. – 112 b.
6. Mahmudov T. “Avesto” haqida. Risola. – Toshkent: Sharq, 2000. – 64 b.
7. Shashmaqom saboqlari. Maqolalar va ma‘ruzalar to‘plami (1-kitob). – Toshkent: 2005. – 136 b.
8. Shashmaqom saboqlari. Maqola va ma‘ruzalarning ikkinchi to‘plami. – Toshkent: 2005. – 224 b.
9. Qurbonov R. San‘atning sirli olami. San‘atnoma. Risola. – Toshkent: G‘ofur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. – 260 b.
10. Yunusov R. O‘zbek maqomlari. – Узбекские макомы. – Uzbek makoms. Risola. – Toshkent: O‘zbekiston, 2018. – 160 b.
11. Jo‘rayev N. “Avesto” mo‘jizasi. Risola. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 84 b.
12. Oripov Z. Arabcha musiqa atamallari tizimining shakllanishi va taraqqiyoti (X-XV asrlar Markaziy Osiyo olimlarining musiqashunoslikka oid asarlari asosida). Monografiya. – Toshkent: Zamin nashr, 2020. – 340 b.
13. Rajabov I. Maqom asoslari. Qo‘llanma. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – 156 b.